

doet vermoeden dat onder tamelijk grote tijdsdruk is gewerkt. Maar al te vaak is dit expliciet of impliciet merkbaar. De samenstellers van de bibliografieën van Mullers catalogi en artikelen, en die van boeken over hem, merken op dat er vermoedelijk nog wel meer zou zijn te vinden. Dat is in een werk als dit natuurlijk jammer. De waarde van het boek wordt ernstiger geschaad doordat ook de bronnenstudie voor de bibliografische artikelen kennelijk weinig heeft opgeleverd: bij herhaling worden citaten van en over collega's of generatiegenoten als 'ongetwijfeld' ook op Muller van toepassing verklaard.

De samenstellers hebben bij hun pogingen om het meer algemene belang van Muller aan te tonen ook geen geluk gehad. Het artikel over zijn *album amicorum* begint met wie en wat er allemaal in hadden kunnen staan — het blijken een verjaardagsversje van Hoffmann von Fallersleben en wat rijmelarij van studievrienden en tantes te zijn. Zijn bestuurslidmaatschap van de vereniging liet in de notulen zijn commentaar na, dat bezoek aan letterkundige congressen niet kosten-effectief was — maar ze gingen gewoon door. Deelname aan een wereldtentoonstelling achtte hij zinvol — mits dat niet te veel kostte. Zijn standpunt over openbare bibliotheken was onsamenhangend. Hij geloofde niet dat Coster de boekdrukkunst had uitgevonden, maar luisterde wel de tentoonstelling ter ere van het onthullen van zijn standbeeld met een stand op.

Zou meer tijd veel nieuwe inzichten hebben opgeleverd? Ik denk het niet. De Muller die naar voren komt, is een goed vakman, iemand die het niet erg vond een minderheidsstandpunt in te nemen maar daarbij niet te ver ging, gewaardeerd door collega's, op wie hij een goede maar geen radicale invloed uitoefende, en onbekend buiten zijn eigen kring. Hij leefde zoals destijds van de man uit de goede middenklasse die hij was, verwacht mocht worden.

W. Pelt

H. Buijter, *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht* (Utrecht: Matrijs, 1997, 159 blz., ISBN 90 5345 096 3).

De discussie over industriële monumenten centreert zich vaak rond de vraag of iets mooi of lelijk is. Dat industriële objecten ook een verhaal kunnen vertellen over hoe mensen vroeger leefden en werkten, blijft helaas vaak een onderbelicht punt. Hans Buijter neemt in zijn boek *Fabriekswerk* daarom afstand van het esthetische vraagstuk en breekt een lans voor de erkenning van de historische waarde van fabrieksgebouwen.

In dit werk gaat Buijter in op de geschiedenis van een keur van bedrijven die in het verleden in de provincie Utrecht gevestigd zijn geweest. Hij behandelt in twintig hoofdstukken het industrieel erfgoed in het Sticht, gegroepeerd naar de verschillende bedrijfstakken. De provincie herbergde een uitzonderlijk breed scala van industriële activiteiten: *Fabriekswerk* gaat onder meer in op de fabricage van bakstenen, aardewerk, hout, touw, consumptiegoederen, veevoer, ijzer en staal, drukwerk, water, gas en elektriciteit. Niet alleen het fabrieksgebouw, ook de geschiedenis van het productieproces krijgt Buiters ruime aandacht. Hij legt duidelijk uit waarom de verschillende bedrijfstakken juist op hun specifieke plaats konden ontstaan, hoe de wijze van fabricage in de loop van de jaren veranderde en waarom alle bedrijven uiteindelijk verdwenen zijn. De vaak technische verhandelingen over de productieprocessen zijn meestal voorzien van tekeningen die de tekst verduidelijken. Buijter behandelt nadrukkelijk vooral de productie in de verschillende fabrieken. Andere aspecten van het fabriekswerk, zoals transportsystemen, arbeiderswoningen en kantoren krijgen alleen dan aandacht wanneer er een duidelijke samenhang is met het specifieke productieproces.

De branche-gewijze aanpak, waarbij per bedrijfstak steeds enkele fabrieken besproken wor-

den, zorgt dat de hoofdstukken niet al te specialistisch worden: *Fabriekswerk* is gericht op het verstrekken van een algemeen beeld van de ontwikkeling van industriële activiteiten in Utrecht. Helaas draaft Buiten wat door waar hij vermeldt dat sommige van de door hem beschreven objecten ook open staan voor bezichtiging. Hierdoor hebben enkele hoofdstukken een wel erg hoog VVV-brochuregehalte gekregen.

Buiten ontloopt zich als een warm pleitbezorger van het belang van behoud van ons industrieel erfgoed als specifiek onderdeel van ons cultureel erfgoed. Wel erkent hij dat met name industriële gebouwen iets tijdelijks hebben. Bedrijfsgebouwen zijn in het verleden voor een specifiek doel gebouwd. Wanneer ze hun functie verliezen, worden ze meestal afgebroken. Buiten noemt dit een logisch en natuurlijk proces. Behoud van industriële monumenten gaat volgens Buiten in tegen de natuurlijke gang van zaken. Om een object te behouden en voor sloot te behoeden, zijn volgens hem dan ook mensen nodig die duidelijk kunnen onderbouwen waarom juist dit gebouw de moeite van het behouden waard is. Het is overigens niet Buiters bedoeling om alles te behouden: het gaat hem om objecten die op heldere wijze het historische verhaal vertellen van de branche waarvan ze deel uitmaakten of van de regio waarin ze gevestigd waren.

Buiten laat met dit boek zien dat industriële monumenten geen geïsoleerde objecten zijn, maar dat ze een integraal deel uitmaken van de geschiedenis. Hoewel het werk niet de prentie heeft allesomvattend te zijn, geeft het een uitgebreid overzicht van de industriële monumenten in de provincie Utrecht. Daarmee is *Fabriekswerk* een informatief, goed verzorgd en ruim geïllustreerd boek, dat, hoewel de titel anders zou kunnen doen vermoeden, zeker geen fabriekswerk is.

Milo van der Burgt

A. N. Hesselmans, *'De ware ingenieur'. Clarence Feldmann, Delfts hoogleraar en grondlegger van de provinciale elektriciteitsvoorziening* (Dissertatie Technische universiteit Delft 1995; [S. I.: s. n., s. a.,] 322 blz.).

Ieder die wel eens in het donker heeft gezeten omdat ergens anders in Nederland de stroom uitviel, weet dat de elektriciteitsvoorziening in ons land in hoge mate is geïntegreerd. De opbouw van een elektriciteitsnet op interlokaal niveau is in de periode rond de Eerste Wereldoorlog begonnen. Een van de sleutelfiguren in deze ontwikkeling is de Delftse hoogleraar in de elektrotechniek Clarence Feldmann geweest.

Feldmann was een kosmopolitische figuur. Hij werd in 1867 geboren in een gezin van Duitse immigranten in New York, keerde na de dood van zijn vader in 1873 met zijn moeder en zus terug naar de geboortestreek van zijn ouders. Beieren, studeerde elektrotechniek aan de Technische Hochschule in Darmstadt, werkte vervolgens ruim tien jaar als ingenieur bij fabrieken in Boedapest en Keulen, vestigde zich in 1902 als privaats-docent opnieuw in Darmstadt en verhuisde ten slotte na zijn benoeming aan de Technische Hogeschool in Delft in 1905 naar Nederland, waar hij zich in 1911 liet naturaliseren. Na zijn afscheid van de TH in 1937 kon hij nog een paar jaar van zijn pensioen genieten. Hij overleed na een korte ziekte in juli 1941.

Aan deze Amerikaans-Duitse pionier van de elektrotechniek in Nederland is door Ton Hesselmans onlangs een studie gewijd (als proefschrift verdedigd in Delft), die hij zelf omschrijft als een 'techniek-biografie'. De mens Feldmann was voor Hesselmans minder interessant dan de docent, ontwerper, organisator en adviseur. Aan het begin en het eind van het boek deelt hij wel het een en ander mee over het persoonlijk leven van zijn hoofdfiguur — hij hield bijvoor-